

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Филология факультеті
Қазақ тіл білімі кафедрасы
Мамаева Гүлнар Бейсенқызы
Филология ғылымының кандидаты, қауымдастырылған профессор
Пән атауы: Емле және сөз сазы

Астана, 2022

5-дәріс тақырыбы:

Қазақтың орыс графикасына негізделген әліп-биі мен емлесі

Қарастырылатын мәселелер:

- Қазақ орфографиясының ережелер жинағы (1941);
 - Қазақ орфографиясының толықтырылуы;
 - Орфографиялық принциптер.
-

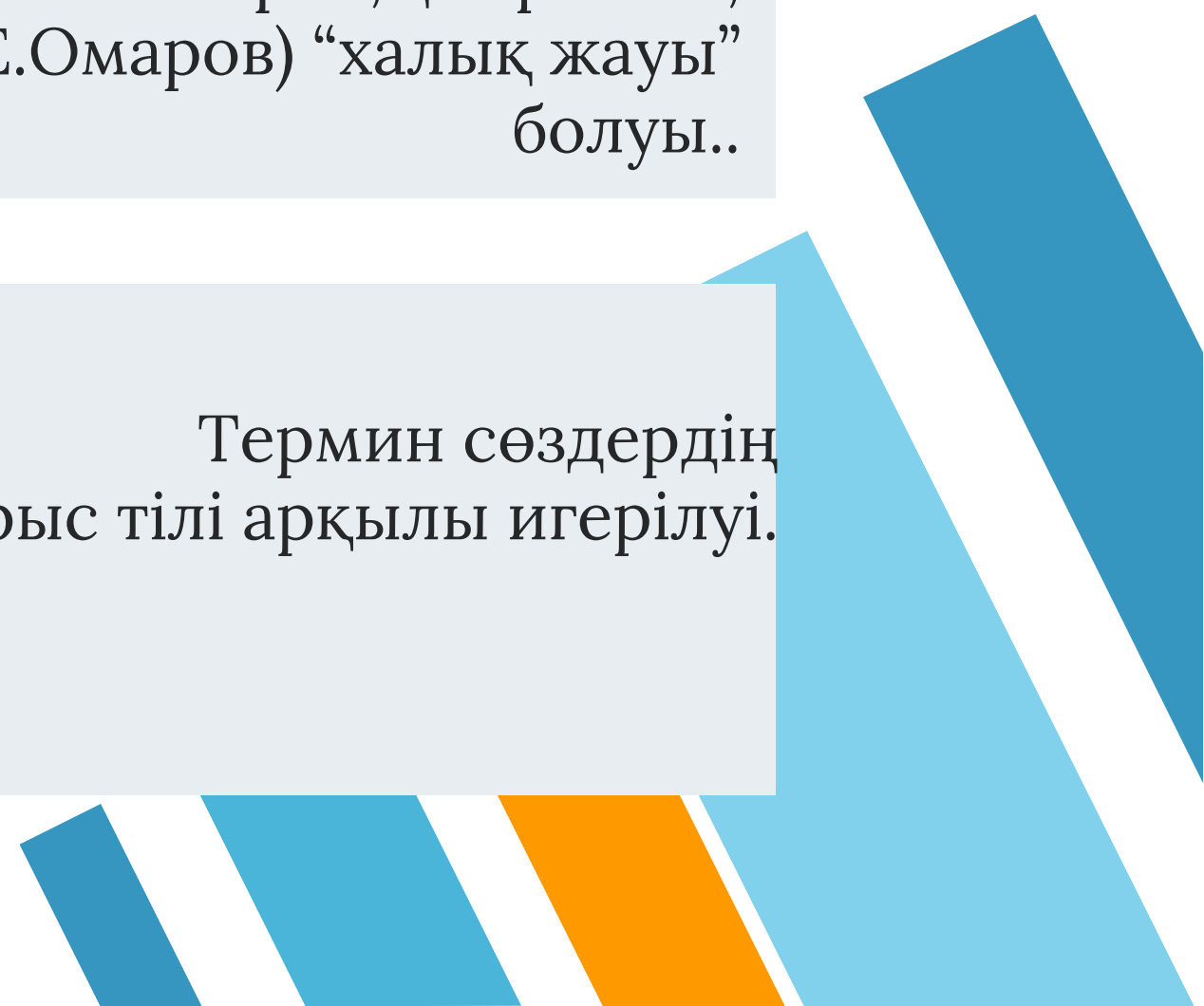
Қазақ жазуының 1940 ж. латын графикасынан орыс графикасына көшуінің бірнеше себептері:

Өзге идеология мен саясат ұстанған Түркия мемлекеті мен кеңестер одағындағы түркі халықтарының араласуына кедергі жасау.

Араб және латын графикасына негізделген қазақ жазуының негізін қалаған қайраткерлердің (Т.Шонанұлы, Қ.Жұбанов, Е.Омаров) “халық жауы” болуы..

Бір мемлекет (КСРО), ортақ астана (Мәскеу) астындағы халықтардың ортақ мемлекеттік жазуы болуы керектегі (орыс тілі мен жазуы).

Термин сөздердің орыс тілі арқылы игерілуі.

Орыс графикасына негізделген ең алғашқы қазақ әліпбиі жобалары:

Ильминский

Дауысты дыбыс: 8
Дауыссыз дыбыс: 19
Қазақ тілінің дыбытық құрамына тән емес дыбыс таңбаларын алмайды.

Катаринский

Дауысты: 9
Дауыссыз: 15
Жалпы: 21 әріп

Алекторов

Жұмыс көлемі 114 бет құрайтын, қазақ тілінің 1300 сөзін қамтыған, 38 әріп береді.

1941ж. С. Аманжолов, С. Байшев, Ғ. Бұзырбаев, С. Кеңесбаев,
Н. Сауранбаевтардың ұжымдық авторлығымен алғашқы
емле сөздігі жарық көреді.

1

ы, і әріптері түсірілді:
жыйлыс, құрлыс, бұйрық,
ұрлық, топрақ, жапрақ,
көкрек.

2

жалқы есімдерде [йы] тіркесі
үшін и (Баир, Раис), жалпы
есімдерде йы жазылды: айыл,
кейін.

3

йы, йі-ға аяқталған сөзге
көсемшенің й жұрнағы
қосылса, и әрпі жазылады
(байыйды емес, баиды).

Ең алғашқы орфографиялық жинақ
1914 жылы жарық көрді.

- 1924 ж. толықтырулар енгізіледі;
- 1929 ж. қолданыста болады.

1940 жылы 10 қазанда Қазақ ССР
жоғары советінің V сессиясы қазіргі
қазақ орфографиясын бекітті.

Емле ережелерін талқылауға түскен нұсқасы 1953 жылы газет бетінде жарияланды.

- "Қазақстан мұғалімі";
- "Социалистік құрылыс" баспасөздерінде.

Қосарлы ый, ій таңбаларының
орнына и әріпін жазу керек

”

М.Балақаев

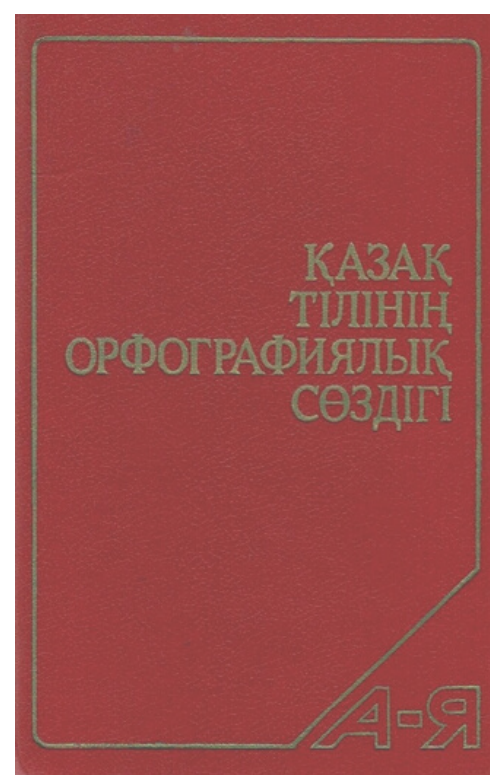
М.Балақаевтың қазақ тіліне
шабуыл жасауы

”

С.Аманжолов

Қазіргі қазақ орфографиясы қабылдағаннан бері екі рет 1957, 1983 жылы ресми өзгерістер енгізілді.

1983 жылы қазақ тілінің орфографиялық сөздігіне түзетулер енгізіліп, 1988 жылы жаңа III-басылымы шығарылды.

- 1941 жылы шыққан орфографиялық сөздік 14 мың сөзбірлігін құрады.
- 1963 жылы І.Кеңесбаев пен Мұсабаевтың 64 мың сөзді құрайтын сөздігі шығады.

Жазу жүйесін жетілдіруде жарық көрген еңбектер:

- 1941 жылы С.Аманжолов, І.Кеңесбаев – "Қазақ тілінің орфографиялық сөздігі"
- 1948 жылы М.Балақаев – "Емле сөздігі"
- 1963 жылы І.Кеңесбаев , Ғ.Мұсабаев – "Қазақ тілінің орфографиялық сөздігі"
- 1964, 1974 жылы Р.Сыздық – "Қазақ орфографиясы мен пунктуация жайында анықтағыш"

Орфографиядағы принциптер жайлы

1

Л.В.Зиндердің көрсетуінше тілдің жүйесіне,лайықталған принциптер уәждемелі,ал тілдің өз бітімінен тысқары принциптер уәждемесіз принциптер деп аталады.

2

Қ.Жұбанов : "Емле негізіне қожа сол тілдің жаратылыс заңы болуға керек.Тіліміздің жаратылысына қарасақ,емле дыбыс негізді болуы керек"

3

Р.Сыздықова: "Термин сөздердің жазылуына қатысты емле қағидаларының саны (18) қазақтың төл сөздерінің орфографиясына арналғандарынан (12) асып түсті"

Принцип түрлері

Фонетикалық принцип бойынша сөздер дыбыстық заңдарға сүйеніліп, айтылуы және естілуі бойынша жазылады.

Морфологиялық принцип.
Бұл принцип бойынша сөздер айтылуынша емес, бастапқы түбір тұлғасы сақталып жазылады.

Дәстүрлі (тарихи) принцип бойынша сөздер әуелгі тұлғасында емес, тілде қалыптасқан тұлғасы бойынша жазылады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Уәли Н. Графика. Орфография. Орфоэпия. — Алматы, 2018. — 250 б.
 2. Аманжолов С. Новый казахский алфавит (на основе русской графики) и орфография (проект). — Алматы: Социалистік Қазақтан, № 180, 1939
 3. Сыздықова Р. Емле және тыныс белгілері . — Алматы: Рауан, 1996.— 285 б.
-

Назарларыңызға рақмет !